

NÅGOT OM RYSSUGNAR

I Ålands, södra Finlands, Österbottens och svenska östkustens skärgårdar finns på ett flertal platser egendomliga ugnsanläggningar. De flesta kallas enligt muntlig tradition "ryssugnar," någon gång "ryssbastur," på finska 'ryssäin uuni' eller "jute-ugnar (efter jute-dansk): "juutin uuni, juutilaisten uuni." De skulle enligt traditionen ha förfärdigats av besättningarna vid den ryska skärgårdsflottan för brödbak i huvudsak under tiden 1714-21, då flottan ockuperade eller tillfälligt plundrade dessa kuststräckor.

Det är känt att de grekisk-ortodoxa ryssarna, speciellt de sk'gammal-troende, enligt sin lära enbart fick äta bröd osyrat, d v s utan jäst. Sådant bröd måste då vara färskt, eftersom det inte kunde konserveras. Följaktligen bakades t o m bröd ombord på ryska fartyg, t ex de sk vitahavslodjorna ännu på 1800-talet. Brödugnar fanns också för de ryska fångstmännen på Spetsbergen. Men en galärflottas smala och trånga fartyg har verkligen inte plats ombord för bakugnar. Det var en för tiden nästan otrolig lyx bara att de kunde finnas ombord på handelsfartyg. Annars bestods dåtidens sjömän som bekant i brödkost mest av skeppsskorpor.

Inget otroligt ligger därför i själva principen: de kan och borde ha bakat sitt bröd i land. Galärflottornas plundringar av bondgårdar i Sverige/Finland satte dem naturligtvis också i stånd att med erövrat mjöl göra sitt eget bröd.

I huvudsak kan man hävda att den muntliga traditionens uppgifter om "ryssugnarna" gällde obestridda ända fram till 1910, då A M Tallgren i en artikel på finska framlade en annan förklaring till dem. Han kunde jämföra med av honom själv studerade lettländska (livländska) förhållanden i Balticum där varje gård nära stranden hade friluftsupgnar av sten c i m djupa och lika höga, med bredden något smalare. Men där hade användningen varit en annan. Man torkade sill eller strömming. Westin (1962) påpekar i Tallgrens efterföljd att denna fisk p g a sin fetthalt inte är lämpad för soltorkning, vilket annars hade varit naturligt. Även idag är en av dess bästa tillredningar böckling. 1586 finns en anteckning i kronans årliga ränteräkenskaper från Österbotten: "strömmingh blef inth saltat utan giordes till krampesill efter man hadhe inth salt." Om saltbehov och försök till saltframställning vid denna tid se Westerdahl 1978 (1980). Gustav Vasa talar även om de torkade "finska gäddor."

Men det framgår ingenstans hur krampesillen framställdes. Skulle verkligen små stenugnar ha varit lämpliga för vare sig rökning eller torkning? Säkert har istället rökkåtan, -bastun eller bostadens rökloft kommit till användning. I en ugn borde vidare, efter att glöden rakats ut, fi-

skarna snarare bli stekta än torkade. Och om just 1500-talets krampesill antas ha kommit till i ugnarna skulle dessa ligga högre upp i land än de nu gör. På Björkö i Österbotten har marken vid många av ugnarna på 1500-talet legat under vatten (Herrgård/Höglund 1980).

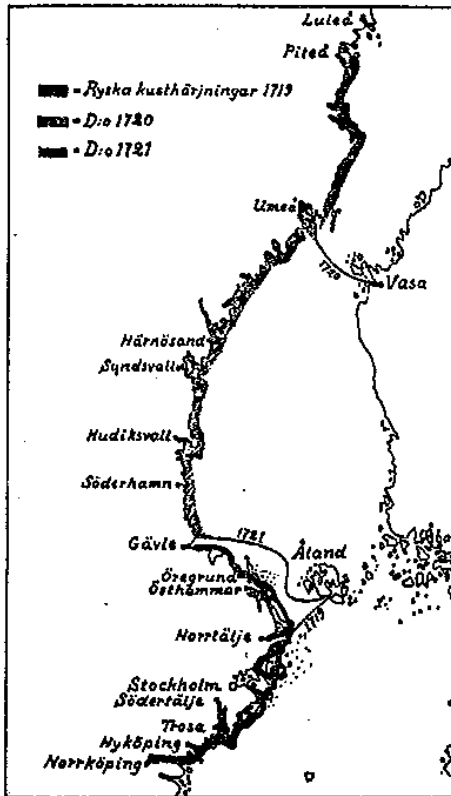
Emellertid visade Svante Dahlström 1937 att i södra Finland den ryska skärgårdsflottan verkligen hade varit på de platser där ryssugnarna nu ligger. I en ingående studie 1954 fortsatte Sven Andersson med Åland, där han kunde visa på att inga ugnar någonsin påträffats på de största och äldsta fiskelägena, Kökar och S Föglö. Däremot framgår det av ålänningarnas egna klagoskrifter omedelbart efter den stora ofreden 1714-21 att ryssarna åstadkommit ugnar och annat på de hamnområden där de vistats. En åker påtalas sålunda "af ugnar och stora uppkastade gropar mycket fördärfvad" och det talas mycket om "Baakugnar somblige gjorde på ängen och en dehl på berget." I övrigt hade ryssarna också uppfört kojor, bastur (jfr "ryssbastur" ovan), sjukhus och brunnar, av vilka de första tre även kunde ha innehållit spis- eller ugnsanläggningar av mera tillfällig karaktär.

Eftersom ryssar genomgående valt naturhamnar som även i några fall använts av inhemska fiskare (många sådana uppges ha tvingats lotsa ryska galärer) fanns ugnarna även i sällskap med t ex gistgårdar, båtlänningar, tomtningar o s v. Westin (1962) anser också att de är en "trogen följeslagare" till grunder som han tolkar som rester av säsongsfiskeplatser. Det betyder dock inte att alla anläggningarna är samtida. Men naturligtvis kan primitiva spisar för uppvärmning någon gång likna genuina ryssugnar. Många gamla fiskelägen torde dessutom sakna alla rester av ugnslänkande anläggningar. Kanske gäller det t o m de allra flesta.

Marita Vestergård på Björkö i Österbotten har funnit en karta från 1763 där Skrävelbådan anges som förlisningsplats för ryssarna 1721, där de också skall ha lämnat efter sig bakugnar använda under reparationsarbetena. Det ligger så nära i tiden att man knappast kan betvivla uppgiftens riktighet.

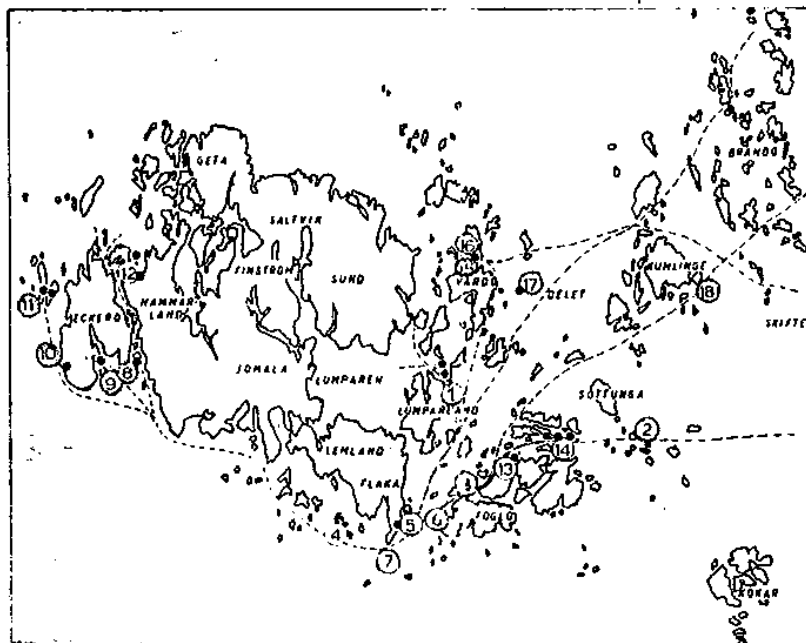
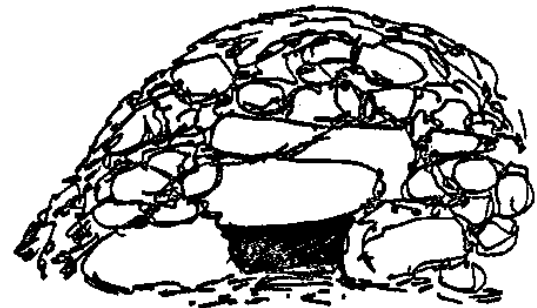
Eftersom krampesillen i Österbotten har fått förklara de svenska norrlandsugnarna kan vi väl här även anföra de österbottniska erfarenheterna som giltiga för svenska sidan av Kvarken?

På i stort sett alla de platser som utpekats i skärgården där ryssugnar ligger kan man dokumentariskt belägga ryska landningsplatser, i skyddade lägen och vid allmänt använda farleder. Det gäller såväl Stockholms skärgård med rika förekomster (en ugn ligger dock ovanligt högt upp och långt från kusten, se Medd/MAS nr 3/79 s 7) som Ålands, Nylands och Österbottens kuster. I Finland kan de ha tillkommit vid flera tillfällen än i Sverige: 1714-21 (Stora Ofreden), 1741-43 (Lilla Ofreden), 1808-09 (ockupation) och 1854-55 (Krimkriget: då ryssarna förvisso var populärare gäster).

Kartskiss över de ryska kuströrningarna i Sverige 1719—21.

efter Svenska Flottans historia
 t h ryssugnar på Björkö, Öster-
 botten

Ryska skärgårdsflottan och ryssugnar på Åland efter Andersson 1954.

- 1) Ängö sund (ryssugnar), 2) Små-Sottunga, 3) Flisö redd och Degerby, 4) Rödhamn.
 - 5) Flåka hamn (ryssugnar), 6) Granhamn, Brätträ i Föglö, 7) Ledsund och Landsudd, 8) Borgö (ryssugnar), inloppet till Marsund, 9) Torpfjärden (ryssugnar), 10) Skeppvik (ryssugnar), 11) Västerö och Mellanö (ryssugnar), 12) Hästö (ryssugnar) 13) Skogboda (ryssugnar), 14) Embarsund (ryssugnar), 15) Lövö by och Lövö hamn (platsen för fredskongressen 1718—19), 16) Sandö sund (ryssugnar), 17) Långskär (ryssugnar), 18) Ingersholma (ryssugnar?).
- — — — Färluder längs vilka den ryska gällflottan med säkerhet färdades 1714—1721 och 1743.

I Sverige var ryssarna aktiva från Norrköping till Piteå 1719-21, men även inom Södermanlands och Östergötlands skärgårdar 1743-44, då svenskarna efter nederlaget begärt rysk flotthjälp mot Danmark(!). Längst i norr kunde man teoretiskt sett möjligen ha uppfört någon enstaka anläggning under 1808-09 års krig. Dock utfördes flottrörelserna här enbart av svenskar.

Samma beskrivning av ryssugnarna kan, med vissa variationer, passa för såväl Österbottens skärgård som för Stockholms eller Ålands: "De äro uppförda av ej synnerligen stora kullerstenar, vilka så konstrikt inpassats i varandra, att icke ens murbruk behövt vid anläggningen av det kupiga ugnsvälv. Till sin yttre form äro de avlångt runda och kullriga samt framtill, där själva öppningen finnes, så gott som raka. Längden utgör 1,8 m och bredden framtill 1,5-1,8 m, den högsta höjden omkring 1,2 m. Bakre delen är avrundad och betydligt smalare än framsidan (Andersson 1954).

Öppningen ligger vidare i markhöjd, botten utgörs av själva marken, ibland satt med flåta stenar (eller små rullstenar). Tvärs över öppningen kan ligga en större platt sten stödd av två ordentliga stenar nertill på vardera sidan. Materialvalet beror på platsens resurser (Herrgård/Höglund 1980). De flesta ligger i Österbotten vidare på c 3-4 m höjd över havet, något lägre söderut. Men det finns rätt många undantag, som då ligger högre. Många har rasat in, även om själva öppningen verkar oförändrad. Jag tror alltså att man även längs Norrlandskusten måste avvisa tanken att de här ugnarna använts till fisket. Att en del skulle ha kunnat byggas som primitiva eldstäder betyder inte alls att de i huvudsak använts till torkning/rökning av fisk. Hur tidigt började förresten surströmmingstillverkningen?

Detta då tvärtemot vad Westin (1962) och Westerlund (1973) anser.

Förmodligen är de flesta just vad den muntliga traditionen ibland, inte alltid, uppgivit: ryssugnar.

Ett exempel: en mycket omdiskuterad anläggning ligger på tallbevuxen hällmark ovanpå en hög bergsplatå vid Kyrkesviken i Grundsunda, norra Ångermanland. Man har t ex påstått att det skulle röra sig om en pottaskeugn. Men sådana uppfördes enbart där det var gott om råmaterial till pottaska, d v s lövträd, speciellt asp. Här finns ingenting sådant i närheten. Däremot är berget än i dag ett utmärkt utkiksberg.

I denna socken brände ryssarna 1721 bortåt 150 gårdar, betydligt fler än i den övriga trakten. Det är sannolikt att de använde just detta berg för att bevaka havet mot eventuella svenska flottrörelser och samtidigt lät baka bröd med från trakten erövrat mjöl. Det är desto troligare som flottan, sedan den ingått i sunden här befann sig helt inestängd om fienden dök upp.

Varför då just en enstaka anläggning? Ryssugnarna brukar ju förekomma i grupper. Troligen rörde det sig om en högst tillfällig anläggning. Detta är också de enda tänkbara anledningen. Fiske kommer inte ens ifråga på denna plats.

Riksantikvarieämbetet kommer att inventera Norrlandskusten på fornlämningar under några år framöver. Då kan måhända tillräckligt material komma fram för säkra slutsatser.

Om "ryssugnarna" verkligen är ryssugnar skulle vi även kunna följa den ryska skärgårdsflottans rörelser i detalj i Norrland.

Christer Westerdahl, Ö-vik

Litteratur

Andersson, Sven: 1954. Ryssugnar vid forna hamnar på Åland. Finskt museum XLIV.

Dahlström, Svante: 1937. Ryssugnarna och den ryska skärgårdsflottan. Finskt museum XLIV.

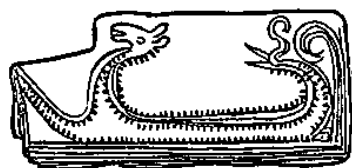
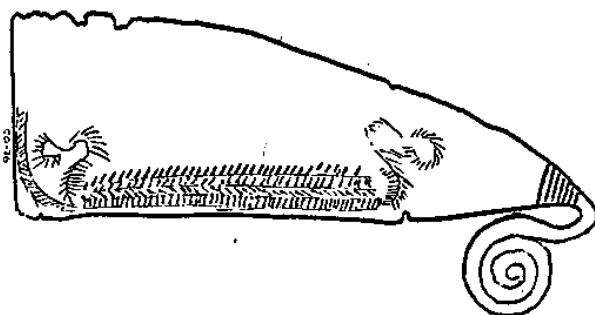
Herrgård, Mikael/Höglund, Maj-Britt: 1980. Människor och arbete i öst-erbottnisk skärgård. Vasa.

Tallgren, A. M.: 1910. Ryssän uuneista. Kotiseuti.

Westerdahl, Christer: 1978. Något om salta namn i Hälsinglands kusttrakter. Hälsinge-Runor.
1980. Marinarkeologi i Hälsingland. Hälsinge-Runor.

Westerlund, Ernst: 1973. Skelleftebygdens historia del 1(s 145f). Skellefteå.

Westin, Gunnar:(red)Övre Norrlands historia I(s 77). Umeå.

PS. Enligt uppgifter från fornminnesinventerare skall det bara under det senaste inventeringsåret 1980 ha upptäckts 1.500 nya "ryssugnar" i Stockholms skärgård.